
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXI (2024). Книжка / Issue 2</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/GKAE9926

КРЪСТОНОСНИТЕ ПРОЕКТИ („СЪВЕТИ“) НА ЙОАН ТОРЦЕЛО И БЕРТРАНДОН ДЕ ЛА БРОКИЕР – ПРЕВОД И КОМЕНТАР*

Владислав ИВАНОВ**

THE CRUSADE PROJECTS (“ADVISES”) OF JOHN TORCELLO AND BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE – TRANSLATION AND COMMENTARY

Vladislav IVANOV

Abstract: *The article presents a Bulgarian translation of two crusade projects (“advisees”) written in the first half of the 15th century, with an introduction and scientific commentary. The author of the first project was the Byzantine diplomat John Torcello, and the second was written by the French knight Bertrandon de la Broquière, a member of the court of the Burgundian duke Philip the Good. Both texts have been preserved to this day only in Old French language. For the present translation, I used their well-known edition by the French scholar Charles Schefer, published in 1892. The two projects, by order of the aforementioned Duke of Burgundy, were added to the description of Broquière’s journey in the Levant and Southeastern Europe in 1432–1433. The latter was translated and published in Bulgarian in 1968, but without these additions. The complete texts of the projects have been translated into Bulgarian and supplemented with an extensive scientific commentary for the first time. The introduction provides details regarding the historical context, the authors, the composition of their works, and a new hypothesis supporting an earlier date for the writing of the Broquière’s project.*

Keywords: *Bertrandon de la Broquière, Jean Torzelo, Philip the Good, Anti-Ottoman Crusade, Burgundy, Byzantium, Southeastern Europe.*

Петнадесетото столетие е тежко време за балканските християни. Надеждите за освобождение от наскоро наложеното им османско иго, възникнали след разгрома на султан Баязид I Йълдъръм (1389–1402) при Анкара през 1402 г., се оказват напразни, тъй като синът му

* Настоящият материал е резултат от проект „Всекидневие и културни трансфери на Балканите (VI – XVI в.)“, разработван от Института за балканистика с Център по тракология при БАН и Византоложкия институт при САНУ в рамките на двустранна спогодба между Българската академия на науките и Сръбската академия на науките и изкуствата

** **Владислав Иванов** – доцент, доктор по история, Институт за балканистика с Център по тракология „Професор Александър Фол“ при Българската академия на науките; България; @vladislav.ivanov7900@gmail.com

Мехмед I (1413–1421) в крайна сметка успява да неутрализира многобройните си противници на Балканите и да стабилизира османската власт там. Неспособността на местните сили да се справят с османците, въпреки силния удар, който им нанася армията на Тамерлан и последващата дългогодишна гражданска война между синовете на Баязид I, показва по-добре от всичко друго, че балканските християни не могат сами да прогонят нашествениците обратно в Азия една мечта, която навремето са имали крал Вълкашин и деспот Углеша и която довежда до трагичната им смърт в битката при Черномен през 1371 г. [Дуйчев, И. 1972, с. 547–548]. Но през първата половина на XV в. подобни планове набират все по-голяма популярност в християнските страни на запад от Балканите, чието население, макар и по-слабо засегнато от турското настъпление, счита борбата с него за свой религиозен дълг.

По отдавна утвърдена схема, в тази епоха западноевропейците, известни в балканските земи със сборни наименования като „франки“ и „латини“, продължават да търсят подкрепата на своя върховен религиозен глава – римския папа, за войните си срещу „неверници“ като пруските езичници или мюсюлманите. Именно подкрепените от папството военни кампании при тежават статут на „кръстоносни походи“, независимо от това дали се вменят в хронологичната рамка на т.нар. от съвременната историография „класически“ осем кръстоносни похода, проведени между 1096 и 1270 г. Най-съществената разлика между последните и кампаниите от XIV–XV в. е постепенната промяна на главната им цел – от освобождението на Божи гроб в Йерусалим и Светата земя на Сирия и Палестина към борбата срещу настъпващите все по-навътре в Европа османски турци.

Първият кръстоносен поход, който може да се определи като *passagium generale*¹, проведен с активното съдействие на папството и съвместните усилия на западните християни срещу османците, се състои през 1396 г. Това е военната кампания, ръководена от тогавашния унгарски крал и по-късен император на Свещената римска империя Сигизмунд Люксембургски (1387–1437), която завършва с пълен разгром на християнската армия при Никопол на 25 септември 1396 г. Най-многобройният чуждестранен² контингент, взел участие в похода, е този на кръстоносците от френските земи, предвождан лично от Жан I дьо Валоа, първороден син на един от най-могъщите феодални владетели в Европа – дукът на Бургундия Филип II Смели, който на практика управлява Кралство Франция между 1392 и 1402 г. [Vaughan, R. 1962, pp. 43–44]. В битката при Никопол Жан I е пленен от османците и по-късно освободен срещу голям откуп. Според мълвата той се сражава толкова храбро, че заради това получава прозвището Безстрашни, което носи до края на дните си [Autrand, Fr. 1986, p. 332].

Синът на Жан I Безстрашни, Филип III, известен с прозвището „Добрия“, който управлява Бургундия от 1419 до 1467 г., през целия си живот е страстен привърженик на кръстоносните акции в защита на интересите на християнството и римската църква. Макар най-голямата му мечта да е връщането на Светата земя под християнска власт, той не пренебрегва и каузата на борбата срещу турците, обзет от желанието да отмъсти за поражението на баща си при Никопол [Müller, H. 1993, p. 14. no. 2]. Още през 1421 г. Филип Добрия и английският крал Хенри V (1413–1422) изпращат на изток фламандския благородник Жилбер дьо Ланоа, чиято мисия е да прецени възможностите за прогонването на османците от Балканите и започването на война срещу египетските мамелюци [Paviot, J. 2004, p. 71; Попова, Ив. 2018, с. 43–44]. В 1430 г. бургундският дук основава рицарския орден на Златното руно, чийто устав прокламира, че неговите членове ще подпомогнат лично и материално военен поход на дука „за вратата, Църквата и Светия престол“ (ил. 1). Вероятно именно поради това орденът получава специалното одобрение на папа Евгений IV (1431–1447) на църковния събор в Базел през 1432 г. [Müller, H. 1993, pp. 16–17]. През същата година към Йерусалим отпътува група от десет бургундски

¹ Букв. „генерален (кръстоносен) поход“, за разлика от също прилагания през епохата *passagium particulare* („частичен (кръстоносен) поход“), в който участват по-малобройни армии и има по-ограничени цели.

² Т.е. съставен не от поданици и васали на унгарската корона.

благородници. Един от тях е натоварен от своя дук със специална и твърде опасна задача: да се върне обратно в родината си по суша, като по време на пътуването разузнае колкото може повече за състоянието на османската държава и нейната армия. Рицарят, чието име е Бертрандон де ла Брокиер, успява да се справи блестящо с трудната си мисия и по-късно описва подробно прежеждията си в текст, който съдържа уникални данни за българската и балканската история³. Не е учудващо, че след завръщането си в Бургундия през 1433 г. (ил. 2) Брокиер се превръща в най-добрия експерт на Филип Добрия по въпросите, свързани с турците и планове за кръстоносен поход против тях.

Една от най-сериозните пречки за оказването на подкрепа от западните християни на източните е религиозната схизма, разделила столетия по-рано единния дотогава християнски свят на две съперничаещи си половини: католическа и православна. Център на последната е столицата на Византийската империя, Константинопол, който през трийсетте години на XV в. все още опазва независимостта си, но останалите владения на могъщата някога империя са сведени от османските атаки почти до нула. Поради бедственото положение светските и духовните първенци на Византия изглеждат готови да сключат църковна уния с Рим, за да получат военна помощ срещу турците. След продължителни преговори с папството [Jefferson, J. 2012, 52–53] император Йоан VIII Палеолог (1425–1448) (ил. 3) и константинополският патриарх Йосиф II (1416–1439)⁴ на 27 ноември 1437 г. се отправят от Цариград към Италия, придружени от над седемстотин православни духовници, за да участват във вселенския събор на католическата църква, който се провежда в италианския град Ферара. Преговорите между източните и западните прелати на събора, който в началото на 1439 г. поради избухналата във Ферара епидемия се мести във Флоренция, се проточват цели две години, преди в крайна сметка да се стигне до сключването на т.нар. Флорентинска църковна уния (на 6 юли 1439 г.), обявена с папската була *Laetentur Caeli*⁵.

Перспективите за сключването на унията, както и подписването на мира от Арас между Кралство Франция и Дукство Бургундия през 1435 г., дават основание на Филип Добрия да поднови интереса си към кръстоносния поход срещу турците [Müller, H. 1993, p. 22]. Бургундско пратеничество, съставено от четири епископа, един архидякон, двама знатни рицари и други духовници и светски лица, посещава събора във Ферара на 27 ноември 1438 г. [Syropoulos 1971, p. 340]. По този начин намеренията на дука стават добре известни на повечето останали влиятелни личности, заинтересовани от провеждането на кръстоносния поход, включително на византийския император. Някой от участниците на събора във Флоренция, може би папа Евгений IV или самият василевс, изпраща в бургундския двор текста на един „съвет“ по въпросите на готвената военна кампания срещу турците, написан от служителя на Йоан VIII Палеолог Йоан Торцело. Въпросният труд, озаглавен от бургундския му преводач *L'Advis de messire Jehan Torzelo* (букв. „Съвета на месир Жеан Торцело“), според същия представлява запис на реч, която Торцело произнася пред съвета на кардиналите на 16 март 1439 г. между шестата и седмата сесия на събора във Флоренция [Setton, K. 1976, p. 69, no. 107]⁶. По заповед на дук Филип Добрия текстът на Торцело е преведен „от флорентински на френски“ и добавен към ръкописа на „Задморското пътешествие“, т.е. спомените на Бертрандон де ла Брокиер за пътуването му през Леванта, Константинопол и земите на Османската империя. Самият Бро-

³ Преведен през 1968 г. на български под заглавието „Задморско пътешествие“, тук Брокиер 1968.

⁴ Съществуват изворови податки, които позволяват допускането, че този константинополски патриарх е син на последния търновски цар Йоан Шишман (1371–1395), вж. [Божилков, И. 1985, 459–462; Павлов, П., Тютюнджиев, И. 2017, 206–210].

⁵ Оригиналният текст на *Laetentur Caeli* е публикуван онлайн на адрес: <https://www.vatican.va/content/eugenius-iv/la/documents/bulla-laetentur-caeli-6-iulii-1439.html>, достъпен: 16.11.2023 г. Литературата, посветена на византийското участие в посочения църковен събор, е огромна, вж. напоследък [Младенов, М. 2014].

⁶ Повече за биографията на Торцело вж. Setton, K. 1976, 68–69.

киер е помолен от неговия господар писмено да коментира преведената реч, което той прави, а след това новият му текст, който е озаглавен *L'advis et advertisement sur L'advis de messire Jehan Torzelo* („Съвет и предупреждение за Съвета на месир Жан Торцело“) или *L'Advis sur la conquête de la Grece et de la Terre Sainte* („Съвет за завоеванието на Гърция и Светата земя“), също е прибавен към ръкописа на стария след този на византийския служител⁷.

Проектът на Торцело и неговият почти два пъти по-обширен коментар, направен от Брокиер, могат да се приемат за представители на популярния в Западна Европа литературен жанр *De recuperatione Terrae Sanctae*. Споменатият жанр възниква през втората половина на XIII в. и обхваща текстове, които представляват планове за възвръщането на Светата земя и/или завладенията от турците християнски територии [вж. напр. **Paviot, J.** 2014 и **Николов, А.** 2006]⁸. До наши дни са запазени поне четири средновековни ръкописа, които съдържат текстовете на двата „съвета“⁹. Според данните в сайта Les Archives de littérature du Moyen Âge (ARLIMA) два от въпросните манускрипти са съставени през 1460 и 1464 г. от споменатия в техните предговори Жан Миело, „каноник на Св. Пиер от Лил“, който е един от тогавашните секретари на бургундския дук и известен за времето си преводач и миниатюрист¹⁰. Третият ръкопис е с неизвестен автор и година на написване, макар и неговите изследователи да са преценили, че той също датира от XV в.¹¹ Същият съдържа само „Задморско пътешествие“ и по-късно добавените към него „съвети“ на Торцело и Брокиер, докато в датираният от 1460 и 1464 г. манускрипт са включени и няколко други по-ранни произведения на кръстоносна тематика, преведени от латински на френски от Жан Миело. Посочената разлика в съдържанието ме кара да допусна, че е възможно третият ръкопис е най-старият и може би именно оригиналът, поръчан от бургундския дук Филип Добрия или точен препис от него.

Основание за гореспоменатото предположение ми дават преди всичко данните, които се съдържат в текста на самите „съвети“. Т.напр. в предговора към коментара на Брокиер се споменава, че неговият текст и този на Торцело са прибавени по заповед на дука след „Задморско пътешествие“, но няма нито една дума за останалите произведения, които присъстват в ръкописите от 1460 и 1464 г. Някои изследователи като напр. Й. Ван дер Вин [**Van der Vin** 1980, р. 93], Ж. Павио [**Paviot, J.** 2004, 74–75], Ив. Попова [**Попова, Ив.** 2018, с. 48] и Б. Цветкова [**Цветкова, Б.** 1975, с. 49] поддържат мнението, че един луксозен том, подарен на дук Филип Добрия през 1456 г., съдържа оригиналния вариант на „Задморско пътешествие“, което Брокиер написва над двадесет години след завръщането си от балканските земи. Според тази хипотеза неговият „съвет“ е написан още по-късно, около 1460 г. Като основание за посочените дати се посочват засилените приготовления за провеждането на кръстоносен поход, предприети от Филип Добрия след превземането на Константинопол от османците през 1453 г., както и

⁷ Вж. предговорите към двата преведени текста по-долу.

⁸ Основание за включването на дадените текстове на Торцело и Брокиер към жанра *De recuperatione Terrae Sanctae* ни дава не само „кръстоносната“ им тематика. Антъни Леополд например смята, че произведението на Брокиер „не съдържа същия тип съвети, както предложенията за кръстоносни походи от началото на XIV в., а...просто описва Изтока“, но признава, че „целта му е да даде полезни съвети за бъдещи кръстоносци“, **Leopold, A.** 1998, р. 273. При това и в двата проекта се обсъждат и възможностите за връщането на Светата земя под християнска власт.

⁹ Атила Барань изброява четири ръкописа, срв. **Bárány, A.** 2016, р. 266, nos 4–7.

¹⁰ Повече за него в **Bárány, A.** 2016, pp. 265–266, no. 3.

¹¹ Ръкописите от 1460 и 1464 г. са означени съответно с номера 4798 и 5593 в колекциите на Bibliothèque nationale de France в Париж, срв. информацията за тях на адрес: https://www.arlima.net/mss/france/paris/bibliotheque_nationale_de_france/arsenal/4798.html#F259 и https://www.arlima.net/mss/france/paris/bibliotheque_nationale_de_france/francais/5593.html#F254, достъпни: 16.11.2023 г. Третият ръкопис е означен с номер 5639 и също се съхранява в Bibliothèque nationale de France, срв. https://www.arlima.net/mss/france/paris/bibliotheque_nationale_de_france/francais/5639.html#F76, достъпен: 17.11.2023 г. За по-късните им издания вж. **Stojkovsky, B.** 2018, pp. 115–117; **Bárány, A.** 2016, pp. 266–267 и https://www.arlima.net/ad/bertrandon_de_la_broquiere.html, достъпен: 17.11.2023 г.

една миниатюра в луксозния том, която е базирана на изображение в ръкопис, съдържащ спомените на Якопо Тедалди за обсадата на византийската столица [Van der Vin 1980, р. 369, по. 32]. На по-различно мнение е чешкият изследовател Ярослав Сватек, който забелязва, че нито в „Задморското пътешествие“, нито в двата по-късно прибавени текста се споменава за необходимостта да се отвоюва Константинопол. Същевременно, пише Сватек, Брокиер е добре информиран за политическата и геостратегическата ситуация на Балканите и актуализира някои от данните на Торцело [Svátek, J. 2015, 7]. Последното е самата истина, така че изглежда просто невероятно такова важно събитие като падането на Константинопол да бъде пропуснато в неговия текст. Пак там Брокиер се съгласява, че кръстоносците трябва да следват маршрута, предложен от Торцело и да съсредоточат атаката си върху Одрин, а последният престава да бъде османска столица още през 1453 г. и съответно до голяма степен загубва значението си.

Допълнителен аргумент в полза на по-ранното датироване на посочения текст е, че бургундският дук започва да се готви активно за провеждането на кръстоносни акции още преди приключването на Фераро-Флорентинския събор. Най-ранното свидетелство, че Филип Добрия строи флот, чиято цел да превози армията му на изток, се съдържа в документ, съставен на 13 август 1438 г. Вече споменах, че през същата тази 1438 г. голямо бургундско пратеничество посещава Ферарско-Флорентинския събор, на който оживено се дискутира оказването на помощ на Византия срещу турците. Към началото на 1441 г. дукът вече разполага с поне три големи кораба, които изпраща с военен отряд под водачеството на Жофроа дьо Тоази на помощ на хоспиталиерите в Родос [Paviot, J. 1987, р. 203]. От тези сведения става очевидно, че подготовката на Филип Добрия за кръстоносния поход е в ход още по времето, когато Торцело произнася речта си пред кардиналите, както и през следващите две години. Поради това няма основания да мислим, че текстът му е бил изпратен, преведен и коментиран много по-късно след 16 март 1439 г., а по-скоро обратното. Брокиер споменава, че по времето, когато пише своя „съвет“, „деспотът на Рашка бил прогонен от по-голямата част от неговите страни Рашка и Сърбия“ и вече „няма толкова голяма войска, колкото по времето, когато месир Жеан [Торцело] дал своя съвет“ [Schefer, C. 1892, р. 268]. Най-близкото до 16 март 1439 г. събитие, което отговоря на цитираното описание, е османският поход срещу сръбския деспот Георги Бранкович (1427–1456), който завършва с превземането на неговата столица Смедерево и завладяването от османците на по-голямата част от владенията му към есента на 1439 г. [Спремић, М. 1994, с. 206–234]. Георги Бранкович обаче получава обратно всички свои земи и дори някои допълнителни територии след подписването на мира от Сегед през лятото на 1444 г. [Imber, C. 2006, pp. 23–25]. Съчетано с липсата на споменаване на превземането на Константинопол през 1453 г., това означава, че Брокиер най-вероятно е написал произведението си преди получаването на новините за сегединското споразумение от 1444 г. в Бургундия [Спремић, М. 1994, с. 418–496].

Запазени са голям брой източници, които позволяват да се твърди, че между 1439 и 1444 г. бургундският двор следи внимателно събитията в Югоизточна Европа, свързани с борбата на християнските сили против османските турци. В посочения период Филип Добрия поддържа връзки не само с папството, но и с Византия. Към края на 1442 или началото на 1443 г. дукът приема лично в двора си в Шалон-сюр-Сон посланика на византийския василевс Йоан VIII Палеолог Теодор Каристинос, който несъмнено го осведомява подробно за тогавашната политическа ситуация на Балканите [Setton, K. 1976, pp. 75–77; Chasin, M. 1989, р. 290; Imber, C. 2006, pp. 115–116]¹². Ромейският дипломат моли Филип да построи и съоръжи във Венеция четири галери, за да участва във война срещу турците. Дукът не само се съгласява, но предлага

¹² Най-вероятният повод за пътуването на Каристинос, който посещава последователно Италия и Бургундия, е избухналата през пролетта на 1442 г. война между Византия и османците; за този конфликт вж. Гюзелев, В. 1981, 230–231. Но според някои сведения при посещението си византийският дипломат уведомява бургундския дук и за скорошните победи на унгарския военачалник Янош Хуняди срещу турците, вж. Imber, C. 2006, р. 115.

допълнително да присъедини към споменатите кораби още три галери и една галиота, построени междувременно в пристанището Вилфранш (близо до Ница) и два от неговите съдове, взели участие в експедицията до Родос [Chasin, M. 1989, p. 290]. Всичко изброено дотук свидетелства, че Филип Добрия е бил достатъчно добре мотивиран, за да поръча превода на „съвета“ на Торцело и неговия коментар от Бертрандон де ла Брокиер още в периода между 1439 и 1444 г.

До момента споменатите кръстоносни проекти на Торцело и Брокиер, за разлика от тяхната своеобразна първа част (т.нар. „Задморско пътешествие“), не са били нито цялостно преведени, нито подробно изследвани от българската наука, макар че съдържат ред ценни сведения за родната и балканската история. Произведението на Торцело е частично преведено и коментирано от някои български учени [Ангелов, Д. 1969, 41–43; Цветкова, Б. 1979, с. 29; с. 124; с. 248; с. 255; Beševliev, V. 1963, p. 48], но не и свързаният с него текст на Брокиер. Поради това се надявам, че преводът и коментарът на двете произведения, изложени на следващите страници, ще бъдат от полза и интерес за българската научна общност и всички изкушени от средновековната история читатели. Настоящият превод е направен по изданието на оригиналните текстове от 1892 г. под редакцията на Шарл Шефер, което се базира на манускрипта, означен като *Recueil sur la Terre Sainte*, BNF Nr. 5593 от 1464 г. Редакцията на Шефер до днес остава едно от най-авторитетните и несъмнено най-често цитираното от изследователите издание на текстовете¹³. Стремешът ми е бил преводът да е максимално дословен, така че да се доближава възможно най-близко до смисъла на оригинала. Личните и географски имена при първото им споменаване в текста са предадени така, както са изписани в самия извор, заедно с пояснителна бележка под линия, докато при повторните им споменавания с цел олекотяване на възприемането са заменени с техните съвременни или традиционно приети в българската историография аналози.

Съвет на Жан Торцело

(16 март 1438 г.)

Тук започва¹⁴ съветът на месир *Jehan Torzelo*¹⁵, рицар, служител и шамбелан, както казва той, на императора на *Constantinoble*¹⁶, който съвет той произнесе във Флоренция на шести март хиляда четиристотин тридесет и девета година и след това беше изпратен на моя най-почитан господар, монсенъор дук *Phelipz de Bourgoigne et de Brabant*¹⁷, чрез месир *André de Pellagago*, флорентинец¹⁸.

От тук нататък говори споменатият месир Жан Торцело – един наистина набожен и верен християнин: „Тъй като аз прекарах в двора и земите на Великия Турчин¹⁹ около дузина години и обмислях как да се осведомя за войската на споменатия Велик Турчин и начинът, по който тя може да бъде победена, така че да мога да предупредя християнските господари, на мен ми се стори добре да опиша поведението и състоянието на споменатия Турчин и воденето

¹³ В посоченото издание, означено тук като **Schefer, C.** 1892, текстът на Торцело се намира на стр. 263–266, а този на Брокиер на стр. 267–274 [Schefer, C. 1892, 263–266; 267–274].

¹⁴ Съставителят на ръкописа пояснява, че предходният текст (описанието на пътешествието на Бертрандон де ла Брокиер до Леванта и Балканите, преведено на български през 1968 г. под заглавието „Задморско пътешествие“) е свършил и започва нов.

¹⁵ В останалата част от материала името е транскрибирано като „Жан Торцело“.

¹⁶ *Messire Jehan Torzelo, chevalier, serviteur et chambellan de l'empereur de Constantinoble*. „Император на Константинопол“ тук е наречен византийския император, в случая Йоан VIII Палеолог (1425–1448).

¹⁷ Дукът на Бургундия и Брабант Филип Добрия (1419–1467).

¹⁸ Вероятно името на флорентинския пратеник е звучало като Андреа дел Пелагаго.

¹⁹ Така в текста е наречен османския султан Мурад II (1421–1444; 1446–1451).

на неговите дела, и така да запозная с тях християнските принцове²⁰ и верните на християнската религия, на които се моля да вложат сърцата си в това дело за спасението на душите им²¹.

Ще започна първо с това, че войниците, които Великият Турчин може да изведе срещу християните и да ги завладее, наброяват приблизително сто хиляди конници, от които двадесет хиляди са платени лично от него²². Между тях добре въоръжени са десет хиляди, останалите нямат друго оръжие, освен щитове, мечове, лъкове и стрели. Допълнително има около десет хиляди пехотинци, които също носят само мечове, лъкове и стрели. Някои имат щитове, а други не. Това е цялата сила на Великия Турчин. Ако [тази армия] бъде разбита и обуздана, ние можем за по-малко от месец да завладеем Светата земя на Обета²³. А ако искаме да победим Турчина и да покорим земите му, на първо място ще е необходимо да съберем осемдесет хиляди бойци и да отидем до Унгария и река *Dunoe*²⁴, където трябва да разполагаме с фусти или нави²⁵, за да превозим конете [на войската], а тези фусти ще намерим в Унгария²⁶.

Ще бъде необходимо тази войска [на християните] да се раздели на три части: първата и главната ще се състои от петдесет хиляди бойци и ще отиде до *Vidinc*²⁷, който е град на брега на Дунав; другата – от двадесет хиляди – ще мине през *Bellegrade*²⁸, който също се намира на брега на Дунав. И щом премине Дунав, споменатата войска ще се намери в Гърция²⁹. За да ви изясня ситуацията в Гърция, ще ви кажа следното:

Гърция все още има трима християнски господари. Първият е господарят на *Rascia*³⁰, който е васал на Турчина и може да изкара на бойното поле четиридесет хиляди конници в много добро състояние. Той е много храбър капитан и военачалник, особено в битките срещу турците и веднага щом види такава християнска сила толкова близо [до себе си], той незабавно ще вземе нейната страна и сам ще стане водач на войската [в балканските земи] и предводител [във войната] за унищожението на Турчина.

След това идва *Albany*³¹, където има двама господари, които могат да изкарат повече от двадесет хиляди конници и които по същия начин, щом видят войската на християните, бързо ще се обърнат срещу Турчина³².

²⁰ Тук и по-нататък „принцове“ се употребява в смисъл на „владетели“, „монарси“.

²¹ Т.е. да подкрепят кръстоносния поход против османците.

²² Под „платените“ от „Великия Турчин“ конници Торцело може би има предвид еничарите и другите военни формирования, които съставят личната гвардия на султана.

²³ Т.е. Светата земя на християнството: Палестина и Йерусалим.

²⁴ Р. Дунав.

²⁵ Средновековни типове плавателни съдове. Навите обикновено имат по-голяма товароподемност и се придвижват само с платна. Фустите са малки галери с плитко газене, които използват и платна и гребла.

²⁶ Торцело има предвид дунавския флот, с който разполага тогавашното Кралство Унгария.

²⁷ Българският град Видин, столица на управляваното от династията Шишмановци Видинско княжество, а по-късно на цар Йоан Срацимир (1356–1396). Възможно е Видин и околните български територии да запазват някакъв вид автономия от турската власт до времето на Торцело, вж. **Павлов, П., Тютюнджиев, И.** 2017, 142–156.

²⁸ Средновековната крепост Белград, разположена на хълм при мястото, където р. Сава се влива в р. Дунав.

²⁹ Както се вижда от по-нататъшния текст, под „Гърция“ и Торцело и Брокиер разбират, най-общо казано, балканските територии на запад от Босна и южно от р. Дунав, в които преобладава православно население.

³⁰ Рашка е популярно през епохата название на сръбската средновековна държава. Християнският владетел, когото има предвид Торцело, е сръбският деспот Георги Бранкович.

³¹ Средновековните албански земи.

³² Въпросните господари най-вероятно са албанските князе Герги Арианити (1383–1462) и Андреа Топия, водачи на голямо антиосманско въстание, започнало през 1432 г. Със споменатите албански предводители от името на римския император Сигизмунд Люксембургски в 1435 г. преговаря българският принц Фружин, син на цар Йоан Шишман (1371–1395), по-подробно вж. **Гюзелев, В.** 2018,

Има го и владението Морея, което принадлежи на моя господар императора. От там могат да излязат над петнадесет хиляди много добре подготвени мъже и цялата тази войска е способна в срок от осем дни да се обедини с онази част [на кръстоносната армия], съставена от двадесетте хиляди бойци, които, както казах, ще минат през Белград.

Освен изброените владетели там има повече от петдесет хиляди мъже християни, които са подчинени на Турчина и веднага щом видят християнската войска, те ще се разбунтуват срещу Турчина и ще бъдат онези, които ще му нанесат още по-големи загуби³³.

А освен всички тези има и голямо множество от християни, които плащат данък на Турчина и всички те ще въстанат срещу него.

Петдесетте хиляди, за които споменах и които трябва да минат през Видин, винаги трябва да напредват заедно и в добър ред и да прекосят пътя до *Andrenopoly*³⁴, където е главната резиденция на Турчина, [след което] да го обсадят и то не за друго, а за да му попречат да настъпи срещу другите [християнски] армии. И понеже тази главна войска ще наброява петдесет хиляди души, тя няма никога да загуби битка срещу Турчина, защото той няма да има достатъчно сила да ѝ устои, тъй като другите [християнски] армии ще попречат на подкрепленията му да се присъединят към него.

От Видин до Адрианопол са петнадесет дни езда. Десетте хиляди, за които споменах, че ще минат през *La Pedra*³⁵, ще имат заедно с тях господаря на Влахия, който може да изкара над петнадесет хиляди конници от най-храбрите мъже в света и на когото принадлежи владението [над] пролива на Загора, която е една провинция на Гърция³⁶.

165–171. Въстанието в Албания продължава и по времето, когато е съставен текста на Торцело, вж. напр. **Inalcik, H.** 1989, p. 265; **Angelov, D.** 1956, 255–256.

³³ В този пасаж най-вероятно става въпрос за християнски войници, които са принудени да се сражават в османската армия, срв. **Ангелов, Д.** 1969, с. 42; **Inalcik, H.** 1989, p. 268. Вж. също **Schefer, C.** 1892, p. 185; **Брокиер** 1968, с. 90.

³⁴ Адрианопол, бълг. Одрин, тогавашна столица на османските турци.

³⁵ Преминаването на десетхилядния контингент през *La Pedra* вероятно е било споменато от Торцело в предния пасаж, който описва трите части, на които трябва да се раздели кръстоносната армия, но е пропуснато в текста, издаден от Шефер. Базирайки се на етимологията на названието, Дж. Джеферсън допуска, че *La Pedra* е име на селище близо до някой дунавски брод, който се е намирал „до българското село Камен“ или „при Каменица, добре познато място за прекосяване [на реката] близо до Флорентин малко по на юг от днешния Михайловац [в Сърбия]“ [**Jefferson, J.** 2012, p. 62, no. 98]. Днес в този район не съществува българско село с име Камен, но дунавски брод със същото название се споменава в един османски документ, който описва как по време на поход срещу унгарските владения през 1438 г. султан Мурад II начело на армията си преминал р. Дунав „при брода Камен, близо до крепостта *Floridin* [Флорентин]“ [**Inalcik, H.** 1954, p. 161]. Останките от крепостта Флорентин и едноименното селище се намират и днес в българските граници, на ок. 18 км северозападно от Видин.

³⁶ Както изяснихме по-горе, Торцело нарича „Гърция“ населените предимно от православни християни балкански територии южно от долното течение на р. Дунав. Поради това под „Загора, която е една провинция на Гърция“ би следвало да се разбират българските земи между р. Дунав и Стара планина, които са означавани масово под името „Загора“ в изворите от XIII–XIV в. [**Koledarov, P.** 1978, 92–107; **Gjuzelev, V.** 1984, pp. 49–50]. Употребата на названието „Загора“ за същата територия е засвидетелствано и в източници от XV в. [**De Campis** 1929, 18, 56; **Обрешков, В.** 2010, 28–30]. Идентификацията на въпросния „сеньор на Влахия“ също буди интерес: дали Торцело има предвид влашкия войвода Влад II Дракула (1436–1442; 1443–1447) или Янош Хуняди, който около 1438 г. е назначен за унгарски бан на Северин (дн. Олтения), [**Димитров, X.** 1998, с. 271]? Струва ми се, че под споменатия от Торцело владетел трябва да видим именно тогавашния северински бан, тъй като през 1438–1439 г. Влад II Дракула е верен османски васал и се сражава на страната на турците [**Jefferson, J.** 2012, 159–165]. Като северински бан Хуняди контролира Железните врата на р. Дунав, които вероятно са означени от Торцело като „пролив на Загора“. Няколко години по-късно Хуняди проявява претенции към короната на България, [**Гюзелев, В.** 2018, 172–173].

И по този начин Турчинът ще бъде погубен за много кратко време. Като се има предвид положението в Гърция и ако споменатите [християнски] рицари настъпят по начина, който изложих, тогава всичко, с Божията помощ, ще бъде свършено за по-малко от месец.

Според мнението на някои, допълнително ще бъде необходимо да се изпратят по море двадесет въоръжени галери, които да попречат на Турция да изпрати помощ на Гърция³⁷ и аз подкрепям това мнение, въпреки че [това] не ми изглежда напълно задължително, но все пак не може да навреди. Венецианците и каталаните³⁸ твърдят, че разполагат с тези галери и с голямо желание биха извършили това, за да освободят техните територии и сеньории, които турците са завладели или ежедневно нападат. И като знаем за тяхното желание да проведат споменатото начинание, това ще бъде много лесно да се направи и аз ще ви кажа начина, [по който може да стане]: нека нашият свети отец папата повери завоеването³⁹ на някой благороден и храбър принц и да обяви даването на индулгенции [за участие в похода] пред цялото християнство, за да събере пари за издръжката на бойците и за други разходи.

И Германия, Унгария, *Behaigne*⁴⁰, *Cratonya*⁴¹, които всичките са съседни [страни] и са понасяли поражения от турците, могат да изкарат на бойното поле сто хиляди бойци. А за да стигнем от Унгария до Гърция [пред нас] не стои никакво друго препятствие, освен да пресечем Дунава и след това ще сме в Гърция и по този начин ще бъде много лесно за всеки, който пожелае да го стори.

Също така, след като покорим Гърция, както споменах, бихме могли да завладеем Светата земя за по-малко от месец, защото ако Гърция остане под християнска власт, тя несъмнено ще е достатъчна, за да свърши всичко останало, тъй като тя ще може [сама] да въоръжи повече от сто галери и да събере сто хиляди бойци.

От Видин до Адрианопол [пътят] е петнадесет дни; от Адрианопол до Константинопол е три дни и от Адрианопол до Галиполи, който е морско пристанище и брод на турците, е [също] три дни. И ако войската успее да се обедини при Адрианопол, повече не трябва да се страхува от нищо, тъй като цялата страна ще въстане против Турчина и собствените ѝ жители ще станат онези, които ще го унищожат.

Johannes Torzelo, рицар, служител и шамбелан на императора на Константинопол

Съвет на Бертрандон де ла Брокиер

(ок. 1439–1444 г. или сл. 1454 г.)⁴²

Тук следват съвета и бележките относно това, което забелязах аз, Бертрандон де ла Брокиер, сеньор на Виел Кастел⁴³, съветник и пръв екюер⁴⁴ на моя най-почитан господар, монсеньор дука на Бургундия и Брабант⁴⁵, във връзка с приведения по-горе съвет, написан от сир Жеан Торцело, рицар, служител и шамбелан на константинополския император, за да информира

³⁷ Тук с „Турция“ и „Гърция“ Торцело означава, съответно, азиатските и европейските провинции на османската държава.

³⁸ В оригинала *des Venissiens et des Cathelans*. По това време Венеция и каталаните от кралствата Арагон и Сицилия притежават най-мощните военни и търговски флотилии в Средиземно море, а единствената сила, която може да им съперничи, е Генуа.

³⁹ Т.е. кръстоносният поход.

⁴⁰ Бохемия, средновековното чешко кралство.

⁴¹ Най-вероятно Хърватия.

⁴² За датировката на текста вж. предговора.

⁴³ Днес *Vieux-Château* в Бургундия.

⁴⁴ Почетна длъжност в бургундския двор, пръв адютант (анг. ескуайър).

⁴⁵ Дук Филип Добрия (1419–1467).

мира християнските господари за завоюването на Гърция, Турция⁴⁶ и Светата земя, който съвет моят най-почитан господар ми повери, след като се завърнах от пътуването си по суша от Йерусалим до Франция, за да бъде преведен от флорентински език на френски⁴⁷, след което нареди да се прибави към края на [разказа за] моето пътешествие⁴⁸ и да се запише по-горе от магистър Жан Миело, каноник на Св. Пиер от Лил и най-нищожния от секретарите на моя най-почитан господар.

По този повод на мен ми се струва, че споменатият съвет и информацията, дадени от месир Жеан Торцело, са много добри и някои от нещата [в тях] мога да потвърдя, тъй като сам съм ги виждал и запомнил, а също така съм ги чувал и от други [хора], освен от месир Жеан Торцело и особено що се отнася до войската на Турчина. Турчинът има най-много от сто до сто и двадесет хиляди души [войска], като от тях четиридесет хиляди са пехотинци без кожени колчани с лъкове и стрели⁴⁹ или друго въоръжение, освен мечове и някакви дървени тояги без желязо [по тях], а останалите са конници. А що се отнася до двадесетте хиляди, за които месир Жеан казва, че Турчинът винаги държи при себе си за лична охрана, то аз съм чувал само за десет хиляди, които са роби на споменатия Турчин и носят бели шапки и сам видях една част от тях. Защото по времето, когато отидох в околностите на *Thezale*⁵⁰, където [тогава] се намираще Турчина, тези десет хиляди роби, които някои наричат *Jehaniceres*⁵¹ и на които той се доверява най-много, бяха разбити от албанците, както е разказано подробно по-горе в книгата [Schefer, C. 1892, 178, 209; Брокиер 1968, 87; 102]. А що се отнася до другите войски, съдейки по слуховите, аз мога да се съглася с мнението на месир Жеан Торцело. Тъй като не съм виждал Турчина сам да предвожда армията си на полето, въоръжена или в битка и във връзка с трите маршрута, по които според месир Жеан трябва да поемем, за да навлезем в Гърция, аз не знам какво да кажа по тези въпроси, освен за пътя, който води от Белград до *Sophie*⁵² и не ми е известно дали ние ще можем да превозим с коли припасите, необходими за една голяма армия, през града Видин или дали има толкова селища между Видин и Адрианоупол, колкото по пътя и маршрута през Белград и София⁵³.

А по повод войските, за които той казва, че ще се присъединят [към кръстоносната армия от] двадесетте хиляди бойци, поради което на месир Жеан му се струва, че трябва да минем по пътя през Белград, оттогава⁵⁴ това нещо се промени, тъй като деспотът на Рашка беше про-

⁴⁶ Т.е. православната част на Балканите и Мала Азия.

⁴⁷ Явно текстът на Торцело, получен от бургундския дук, е бил написан на флорентински диалект.

⁴⁸ *Voyage d'Outremer*, преведено на български през 1968 г. като „Задморско пътешествие“.

⁴⁹ Точният термин, употребен от Брокиер на това място, е *tarquais*. Думата произлиза от средногръцкото *ταρκάσιον* и персийското „таркаш“ (شكرت), като и двете думи означават специални кожени колчани, типични за номадите тюркмени, а също така и за ранната османска армия. Въпросният „таркаш“ се състои от две свързани една с друга (с кожени ремъци) части, в които се държат лъка и стрелите (ил. 4). В българското издание на пътеписа същият термин е погрешно преведен като „четиривърх щит“, срв. Брокиер 1968, 50, 76, 90, 107, 109 [Schefer, C. 1892, 82, 149, 185, 221, 224].

⁵⁰ С това наименование Брокиер най-вероятно има предвид региона около гр. Тесалоника (Солун), а не днешната гръцка област Тесалия. Първата му среща със султана, за която говори тук, се състои в селище, което той нарича *Jangibatzar* (от тур. Йени-пазар, букв. „Нови Пазар“). Въпросното селище най-вероятно се е намирало недалеч от брега на Орфанския залив, между Правища (дн. Елевтеруполи, Гърция) и п-в Атон [Schefer, C. 1892, 176, 178; Брокиер 1968, с. 86].

⁵¹ Това, разбира се, са еничарите.

⁵² Днешната българска столица София.

⁵³ Пътят, който минава през Белград, София и Адрианоупол е известният още от римско време *Via diagonalis*, най-често използваният през средните векове пътен маршрут, водещ от Централна Европа към Константинопол и района на Проливите. Брокиер се чувства свободен да коментира само Диагоналния път, тъй като познава единствено него. При завръщането си от владенията на османците в Западна Европа той потегля от Адрианоупол, минава през Пловдив, София, Ниш и стига до Белград, където прекосява Дунава, срв. Schefer, C. 1892, 199–231; Брокиер 1968, 97–113.

⁵⁴ Т.е. от времето, когато Торцело написва своя „съвет“.

гонен от по-голямата част от неговите страни Рашка и *Servie*⁵⁵ и няма толкова голяма войска, колкото [имаше] по времето, когато месир Жеан е съставил своя съвет. И ако есклавонците⁵⁶ и албанците пожелаят да се присъединят към армията на християнските принцове, то пътят през Белград, който е по-близо до Есклавония и Албания, би бил много по-лесно достъпен и по-малко застрашен от турците, отколкото този през Видин.

И ми се струва, че по времето, когато войската на принцовете навлезе в Гърция, ние трябва да предупредим есклавонците и албанците, за да знаят откъде ще минат [кръстоносците] и на кое място и колко души да се присъединят към войската, за което аз вярвам, че не е толкова добре сега, отколкото [когато] месир Жеан ни е написал и доверил в своя съвет и че те [екславонците и албанците] ще трябва да се известят [предварително], за да осигурят [кръстоносците] с провизии по начина, който те сметнат за подходящ.

По-нататък, месир Жеан не ни е посъветвал нищо относно допълнителния брой войници, които според мен е необходимо християнските принцове да имат [под свое командване], за да се сражават и унищожат Турчина и неговата военна сила. А на мен ми се струва, че ни трябва най-големия възможен брой стрелци от Франция, Англия и Шотландия, който можем да намерим и че за една част от тях трябва да се изисква да са конни стрелци и да носят малки щитове от страната, на която ще опъват лъка, и конни кранекиниери⁵⁷ от Германия, и арбалетиери генуезци, французи, гасконци, каталани и възможно най-големия брой мъже стрелци, който можем да намерим, тъй като те са хората, които ще причинят най-много вреда на турците, които са въоръжени само с малки щитове, мечове и колчани с лъкове и стрели, а някои от тях имат и големи боздугани с много къси дръжки и трябва да се приближат на много близко разстояние, ако искат да нанесат удар с тях. И те [турците] имат покривала за глава, направени от бронзова тел, които са достатъчно силни, за да издържат на удар с меч; носят ги под техните шапчици или платнени кърпи, както вече разказах [вж. *Schefer*, C. 1892, 137; 220]⁵⁸. И също така ми се струва, че онзи, който се снабди със задоволителен брой *rybaultequins*⁵⁹, които да постави пред християнската *bataille*⁶⁰, както самият монсеньор е свикнал да постъпва⁶¹, и да ги подготви както е нужно, всичко ще бъде свършено добре и с голяма полза.

Още, месир Жеан не е информирал добре и подробно принцовете за бойния ред и начина, по който да настъпват и да се сражават срещу Турчина. А на мен ми се струва, че, тъй като преди засегнах темата в моята книга⁶², според това, което съм чувал от онези, които са виждали бойния строй на турците и според различните местности, в които могат да се озоват, били те широки или тесни, те [кръстоносците] трябва да приведат в готовност и подредят хората си,

⁵⁵ Сърбия.

⁵⁶ Жителите на областта Склавония (Есклавония), под която Брокиер разбира днешните Далмация и Хърватия, срв. *Schefer*, C. 1892, 7–8; *Брокиер* 1968, с. 24.

⁵⁷ Кранекиниерите (*crennequiniers*) са войници, които са специализирани в стрелбата с арбалет, снабден с механично устройство (кранекин) за опъване и пускане на тетивата (*Ил. 5*).

⁵⁸ Вж. още за тези покривала в *Брокиер* 1968, 71; 106; въпросните „шапчици или платнени кърпи“ вероятно са вид тюрбани или чалми.

⁵⁹ Един от най-ранните видове огнестрелни оръжия; малкокалибрени оръдия, монтирани по няколко на дървена платформа, които изстрелват зарядите си едновременно. Поради удобните си за пренасяне размери през XIV–XV в. рибодекините са използвани често от западноевропейците в полеви сражения.

⁶⁰ Френската дума *bataille* или „баталия“ означава „битка“, но по времето на Бертрандон де ла Брокиер така се наричат и отделните войскове части, съставени от тежковъоръжени войници и/или рицари [*Simpkin*, D. 2010, p. 61]. За по-голяма яснота навсякъде в текста, освен тук, средновековния термин „баталия“ е заменен със съвременния български „батальон“.

⁶¹ Бургундските владетели от периода са известни с това, че въвеждат по-масова употреба на огнестрелни оръдия в своите армии.

⁶² Т.е. в „Задморско пътешествие“.

и трябва да се приготвят за битка по маниера на *Auterice*⁶³ и Франция, т.е. да се научат [да се подреждат] в авангард, батальон [основна част, център] и ариергард и, когато вървят напред, винаги да са близо един до друг, защото турците са много наблюдателни и изненадващо и с голяма бързина връхлитат срещу войниците.

А ако се стигне до сражение, нека авангардът и ариергардът, както е сигурно според хилядите съвети на такива, които знаят повече и говорят по-добре от мен, да образуват крилата на батальона, като авангардът заеме дясната страна. И на известно разстояние пред батальона да се строи един силен отряд, в който да има голям брой кранекиниери на коне, размесени с рицари и стрелци, ако има възможност [за това].

И по същия начин в ариергарда, който ще бъде в края отляво на другата страна, отделен на малко разстояние от батальона, но не твърде далеч, [също] както в споменатия авангард да има достойни мъже, които познават похватите на турците и начина, по който трябва да се държим, за да се сражаваме с тях и да ги разбием, и нека онези в авангарда и ариергарда да хранят страхопочитание към предводителите си и да им се подчиняват.

И аз мисля, че те трябва да внимават много дали да тръгнат след турците, които имат обичай да се преструват, че бягат, така че да бъдат гонени. И онзи, който тръгне да ги преследва, може да донесе загуба и погубел за християните. Причината за това е, че те [турците] поддържат конете си с ниско тегло и винаги готови за бързо препускане⁶⁴, а ездачите им са леки и без пречката на доспехите и стрелят, докато бягат, [обръщайки се назад или настрани в седлата си], по-добре, по-силно, по-точно и по-право, отколкото ако не ги преследват.

Другата причина е, че християните са облечени в брони, а конете им са големи и тежки и не могат да се движат толкова бързо, колкото тези на турците и щом турците разстроят бойния им ред и щом побягнат, раняват конете и хората, които ги преследват. По-голямата част от турците винаги носят [привързан] на седлото си *tabolçan*⁶⁵ и малка дървена палка, с която го удрят и щом чуят звука [на барабана], който бият, се стичат един към друг като свине. И щом веднъж се съберат заедно и заварят християните в безредие, всеки може да помисли и прецени как ще свърши това⁶⁶. А що се отнася до [централния] батальон, струва ми се, че принцове трябва да са там и да го предвождат [лично], при което трябва да издигнат знамето на кръста и на Нашата Дама⁶⁷ и онези [знамена] на принцове и другите сеньори и благородници, които ги носят с тях. И в споменатия батальон [знамена] ще издигат само онези, които са ги донесли, за да бъдат заети с това по-малко хора и да могат да участват в боя, ако това е възможно. И ми се струва също, че голяма част от лъконосците и стрелците трябва да се разставят между [останалите] войници в батальона, тъй като повечето турци са стрелци с лък и ще могат да стрелят в споменатия батальон, ако не срещнат съпротива и ако не се страхуват от обстрела на християнските стрелци и кранекиниери, които ще бъдат, както споменах, [подредени] между тежковъоръжените конници или малко по-напред, ако е възможно, и които по този начин ще могат да видят дали е нужно християнските стрелци и кранекиниери да изпращат стрелите си по-далеч, така че да могат да изстрелят по две или три стрели срещу войската на турците преди стрелите на турците да достигнат християнската армия. Трите части на армията⁶⁸, както

⁶³ Австрия.

⁶⁴ Поддържането на бойните коне в подобно състояние от български и/или други балкански воители през същия период (края на XIV – първата половина на XV в.) описва в една своя проповед Григорий Цамблак, вж. **Спасова, М.** 2015, с. 407.

⁶⁵ Тип малък барабан, по-подробно за него вж. **Schefer, C.** 1892, 62–63; 114–115; **Брокиер** 1968, 43; 108.

⁶⁶ Т.е. събралите се в един отряд благодарение на сигнализацията си турци ще атакуват и лесно ще разбият загубилите при преследването бойния си ред християни.

⁶⁷ Т.е. знамето на кръста и на Дева Мария.

⁶⁸ Т.е. авангардът, баталията (основната част) и ариергардът, които според изложения преди това план преди битката са се престоили, съответно, в дясно крило, център и ляво крило на християнската армия.

вече бе казано, ще се подредят близо една до друга и ще оставят турците да настъпят срещу тях. И ако според желанието и милостта на Господа наш, стане така, че турците побягнат, за да опитат чрез подмамване да разстроят реда на християните, ми се струва, че нашите батальони не трябва да се подвеждат да нарушат строя си, а всички заедно да се придвижат напред, без да бързат и винаги в [бойния си] ред.

А ако се случи така, че турците стоят близо до проход, през който те трябва да минат трудно и в безредие и щом голяма част от тях премине отвъд и добре се прецени, че те наистина бягат, тогава авангардът може да ги атакува и да ги удари в гръб, но нека батальонът [в центъра на войската] винаги да бъде в готовност и при нужда да подпомогне авангарда.

По подобен начин може да действа и ариергардът от своята позиция. И е необходимо всеки да бъде предупреден да не гони [враговете] отвъд споменатия проход и войската да не ги преследва по-далеч, докато не стане ясно в какво състояние са турците, тъй като те са доста хитри и умели в тези дела, а Великият Турчин би си позволил да загуби много от неговите хора, за да вкара в безредие, раздели и обърка християните.

И ми се струва, че този, който ръководи мъдро и с добър ред, ще принуди Турчина да се сражава с християните при най-неизгодни условия или да загуби и напусне Гърция, защото там няма други крепости, освен онези по границите, през които минах аз, а и те не са много силни. А стените на всички големи градове в земите на споменатата Гърция са разрушени с изключение на Константинопол и крепостта на Димотика, която е на *Maresce*⁶⁹, над *Ypsala*⁷⁰ спрямо *Henie*⁷¹. Така че той [Великият Турчин] трябва да опази земята на Гърция с войската си или да я напусне и да я загуби.

Смятам, че всички рицари трябва да носят добре наточени мечове с остър връх и леки къси копия с остри железни върхове, закалени също като железните мечове, [предназначени] за мятане, както ние изработваме онези малки копия, които наричаме *langues de beuf*⁷²; когато батальоните се придвижват напред, нека винаги държат строя, така че от час на час да се изчакват едни други.

И нека изпратим местните хора из страната да разузнават, за да бъдат винаги една крачка пред батальоните [на армията], така че с проявата на голямо внимание турците да не могат да изненадат християните в някой проход, който е наполовина преминат или предстои да бъде преминат. И ако не стане така, че Турчинът да загуби четиридесет или петдесет хиляди души, по този начин принцовете и батальоните могат да увеличават броя си толкова, колкото намерят за добре⁷³.

Освен това месир Жеан Торцело не казва в неговия съвет нищо за голямата строгост на правосъдието, която на мен ми се струва, че ще трябва да спазват и съблюдават християнските принцове, без което, мисля, споменатото завоевание няма да може да се осъществи или проведе.

На първо място за едиктите и наредбите, които ще издават принцовете: нека никой от хората им да не взима и да не краде нищо от своите и да не взима нищо от чуждите и особено от християните⁷⁴ [под заплахата от] повсеместни наказания. Защото който постъпи другояче, ще се намери в голяма опасност, от която могат да произтекат значителни неудобства и вреди,

⁶⁹ Р. Марица.

⁷⁰ Дн. турски гр. Ипсала (виз. Кипсела).

⁷¹ Енос (тур. Енез). По време на престоя си в османските владения на Балканите Брокиер посещава последователно Димотика, Ипсала и Енос и затова използва последните две селища като ориентир [срв. *Schefer*, С. 1892, 172–174; *Брокиер* 1968, с. 85].

⁷² Букв. „бичи езици“.

⁷³ Тук Брокиер иска да каже, че кръстоносците могат да присъединяват към войските си местни жители християни от балканските области, намиращи се под властта на турците, за чиято готовност да се вдигнат на бунт и да се обединят с кръстоносната армия споменава и Торцело.

⁷⁴ Забраната се отнася за балканските християни в областите под властта на турците, включително българите, които са мнозинството от населението в земите по планирания маршрут на похода.

както в миналото⁷⁵. И така, чрез забрани и наредби, да се пазят търговците, които донасят провизии и други стоки, за да снабдяват речената армия и да бъдат уверени, че техните стоки ще се вземат само след като им се плати цената, а [тя] ще им бъде плащана от онези, които са назначени [с тази цел] от принцовете и военачалниците. И заедно с това ми се струва, че принцовете трябва да наредят, за да подсилят гореспоменатите наредби, никой, от какъвто и да е ранг, да не може да не им се подчини и да ги оспорва, чрез което да не е възможно да възникне никакво затруднение или разногласие между принцовете и техните хора, защото това, както всеки може да се досети, е нещо много опасно.

Също така е нужно да се запрети на всички да излизат на фуражировка⁷⁶ под заплахата от наказание, което се стори подходящо на принцовете, след като влезем в Гърция, освен ако не е по заповед на принцовете и военачалниците, докато не приключим завоеванието, защото опасностите [там] ще бъдат големи, като вземем предвид голямото усърдие на турците, които често изминават само за ден такова или по-голямо разстояние, отколкото биха изминали за два или три дни, ако се движат с нормален ход.

И, нека ви предупредя, твърде печално известно е, че Великият Турчин господства над обширни земи и владения и ми се струва, че неговите поданици му се подчиняват повече, отколкото на всеки друг господар, когото познавам или съм виждал или за когото съм чувал да говорят; тъй като няма нито един от хората му, независимо от неговия статус, който би дръзнал да не му се подчини или да наруши заповедите и наредбите му с цената на живота си. И той (Турчинът) не би пощадил никого, ако се наложи и по тази причина турците са много старателни и покорни, както вече споменах, и притежават уменията и знаят как да се защитават, когато е необходимо и ситуацията го изисква.

А що се отнася до завоюването на Светата земя, за което месир Жеан Торцело в своя съвет твърди, че ще се свърши в рамките на един месец, на мен ми се струва, че това няма да е толкова лесно поне по суша, както казва месир Жеан и не знам дали той би избрал пътя по суша [до Светата земя]⁷⁷. По отношение на [пътя по] море, аз бих се доверил на онези, които го познават по-добре от него.

Що се касае до проповедите и предупрежденията относно доброто ни поведение и [това] да служим на Нашия Господ с голяма смиреност, благочестие и добро сърце, и да оставим назад всяка излишна и празна слава и да не мислим за нищо зло, но да бъдем силни само за да служим на Господ отдадено и да увеличим вярата си; за да се изповядаме и покаем за всичките си грехове и в желанието си повече да не ги отричаме аз се обръщам към духовниците и изповедниците да го открият на принцовете и всеки християнин чрез проповед и изповед⁷⁸. Нашият Господ чрез своята милост желае всички ние, които ще тръгнем на реченото пътуване, за да извършим завоеванието срещу турците, да бъдем такива.

Моля споменатия мой най-почитан господар да приеме този ми съвет и да бъде уведомен относно това, което мисля за съвета на речения месир Жеан и ако има нещо, което според моя господар може да му послужи или да му е от полза, то моля, ако благоволи, да остане доволен от моя така наречен съвет, в който аз изложих грубо, според моите малки познания и разбирания, всичко [това], което най-добре съм научил! Моля Бог чрез неговата милост да свърши

⁷⁵ Тук авторът вероятно визира опита на армиите, участвали в предишните кръстоносни походи, които при минаването си през Балканите влизат в чести конфликти с местните жители именно по споменатите причини. Възможно е Брокиер да има предвид по-скорошни военни кампании с участието на западни кръстоносци, при които са ставали подобни инциденти.

⁷⁶ Т.е. да събират фураж за конете и другите превозни животни.

⁷⁷ Брокиер говори от личен опит, тъй като сам изминава целия път по суша от Светата земя до Франция, макар и в обратната посока, тъй като пристига в Палестина по море.

⁷⁸ За силното въздействие, което имат проповедите в същия период и регион, вж. Хьойзинха, Й. 2002, с. 10–12.

останалото за доброто на християнството и честта на моя най-почитан господар, монсеньор дука на Бургундия!

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелов, Д. 1969 – Димитър Ангелов. Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. – Във: Варна 1444 г. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край гр. Варна. София: Държавно военно издателство, 1969, 9–50. [Dimitar Angelov. Borbite na balgarskiya narod protiv osmanskata vlast prez parvata polovina na XV v. i pohodite na Vladislav Varnenchik. – Vav: Varna 1444 g. Sbornik ot izsledvaniya i dokumenti v chest na 525-ta godishnina ot bitkata kray gr. Varna. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo, 1969, 9–50].

Божилев, И. 1985 – Иван Божилов. Фамилията на Асеновци (1186–1460 г.). Генеалогия и просопография. София: Издателство на БАН, 1985. [Ivan Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi (1186–1460 g.). Genealogiya i prosopografiya. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985].

Брокьер 1968 – Бертрандон де Ла Брокьер. Задморско пътешествие, прев. Н. Колев, предг., ред. и бел. В. Мутафчиева. София: Издателство на Националния съвет на Отечествения фронт, 1968. [Bertrandon de La Brokier. Zadmorsko pateshestvie, prev. N. Kolev, predg., red. i bel. V. Mutafchieva. Sofiya: Izdatelstvo na Natsionalniya savet na Otechestveniya front, 1968].

Гюзелев, В. 1981 – Васил Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София: Народна просвета, 1981. [Vasil Gyuzelev. Srednovekovna Bulgariya v svetlinata na novi izvori. Sofia: Narodna prosveta, 1981].

Гюзелев, В. 2018 – Васил Гюзелев. За ФРОУЖИНА ЦАРА – последният носител на българската царска корона от династията на Асеновци [Gyuzelev, V. Za Frouzhina tsara – posledniyat nositel na balgarskata tsarska korona ot dinastiyata na Asenevtsi]. – In: Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. T. 1. Religio, historia. Éd. I. Biliarsky. София: ИК Гутенберг, 2018, 153–191 [Sofia: IK Gutenberg, 2018, 153–191].

Димитров, Хр. 1998 – Христо Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998. [Hristo Dimitrov. Balgaro-ungarski otnosheniya prez Srednovekovieto. Sofiya: Akdemichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1998].

Дуйчев, И. 1972 – Иван Дуйчев. От Черномен към Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. – В: Същия. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София: Наука и изкуство, 1972, 546–587. [Ivan Duychev. Ot Chernomen kam Kosovo pole. Kam istoriyata na turskoto zavoevanie v Trakiya prez poslednite desetiletiya na XIV vek. – V: Sashtiya. Balgarsko srednovekovie. Prouchvaniya varhu politicheskata i kulturnata istoriya na srednovekovna Bulgariya. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1972, 546–587].

Младенов, М. 2014 – Момчил Младенов. Император Йоан VIII Палеолог и Фераро-Флорентинският събор (1438–1439), Сборник от Научна конференция „България, Българите и Европа – мит, история, съвремие“, Велико Търново, 30 октомври 2012 г. Ред. Б. Борисов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014, т. VII, 65–83. [Momchil Mladenov. Imperator Yoan VIII Paleolog i Fera-ro-Florentinskiyat sabor (1438–1439), Sbornik ot Nauchna konferentsiya „Bulgariya, Balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie“, Veliko Tarnovo, 30 oktomvri 2012 g. Red. B. Borisov. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2014, t. VII, 65–83].

Николов, Ал. 2006 – Александър Николов. „Вярвай или ще те убия!“. „Ориенталците“ в кръстоносната пропаганда 1270–1370. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006. [Aleksandar Nikolov. „Vyarvay ili shte te ubiya!“. „Orientaltsite“ v krastonosnata propaganda 1270–1370. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2006].

Обрешков, В. 2010 – Веско Обрешков. Сведенията на Якопо Промонторио де Кампис за военно-административното деление на балканските територии на Османската държава до 70-те години на XV век. София: Авангард Прима, 2010. [Vesko Obreshkov. Svedeniyata na Yakopo Promontorio de Kampis za voennoadministrativnoto delenie na balkanskite teritorii na Osmanskata darzhava do 70-te godini na XV vek. Sofia: Avangard Prima, 2010].

Павлов, П., Тютюнджиев, И. 2017 – Пламен Павлов, Иван Тютюнджиев. Османските завоевания и „държавата на духа“. Велико Търново: Абагар, 2017. [Plamen Pavlov, Ivan Tyutyundzhiev. Osmanskite zavoevaniya i „darzhavata na duha“. Veliko Tarnovo: Abagar, 2017].

Попова, Ив. 2018 – Ивайла Попова. Средновековните Балкани през погледа на европейските пътешественици (XIV–XV в.). София: КМНЦ-БАН, 2018. [Ivayla Popova. Srednovekovnite Balkani prez pogleda na evropeyskite pateshestvenitsi (XIV–XVv.). Sofia: KMNTS-BAN, 2018].

Спасова, М. 2015 – Мария Спасова. Цамблаковата проповед о'у'сопшии – социална картина на живота в България през XIV век. – Епохи, Т. 23, Бр. 2 (2015), 405–418. [Mariya Spasova. Tsamblakovata propoved o' uysopshii – sotsialna kartina na zhivota v Balgariya prez XIV vek. – Epochi, T. 23, Br. 2 (2015), 405–418].

Спремић, М. 1994 – Момчило Спремић. Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба. Београд: Српска књижевна задруга, 1994. [Momchilo Spremiћ. Despot Ђuraђ Brankoviћ i његово doba. Beograd: Srpska književna zadruga, 1994].

Хьойзинха, Й. 2002 – Йохан Хьойзинха. Залезът на Средновековието. Изследване на формите на живот и мислене през 14 и 15 в. във Франция и Нидерландия. София: Панорама, 2002. [Yohan Huyozinha. Zalezat na Srednovekoviето. Izsledvane na formite na zhivot i mislene prez 14 i 15 v. vav Frantsiya i Niderlandiya. Sofia: Panorama, 2002].

Цветкова, Б. 1975 – Бистра Цветкова (съст. и ред.). Френски пътеписи за Балканите (XV – XVIII в.). София: Наука и изкуство, 1975. [Bistra Tsvetkova (sast. i red.). Frenski patepisi za Balkanite (XV – XVIII v.). Sofia: Nauka i izkustvo, 1975].

Цветкова, Б. 1979 – Бистра Цветкова. Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание — края на XIV и първата половина на XV в.), второ издание. Варна: Георги Бакалов, 1979. [Bistra Tsvetkova, Pametna bitka na narodite (Evropeyskiyat yugoiztok i osmanskoto zavoevanie – kraia na XIV i parvata polovina na XV v.), vtoro izdanie. Varna: Georgi Bakalov, 1979].

Angelov, D. 1956 – Dimitar Angelov. Certains aspects de la conquete des peuples balkaniques par les Turcs. – Byzantinoslavica, XVII. Prague, 1956, 220–275.

Autrand, Fr. 1986 – Françoise Autrand. Charles VI: la folie du roi. Paris: Fayard, 1986.

Bárány, A. 2016 – Attila Bárány. Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de la Broquière's Le Voyage d'Outremer. – In: Byzantium et l'Ouest III. Writings and Manuscripts, ed. Emese Egedi-Kovács. Budapest, Eötvös József ELTE College (Antiquitas – Byzantium – Renascentia, 22), 2016, 265–287.

Beševliev, V. 1963 – Veselin Beševliev. Eine Militarkarte der Balkanhalbinsel aus den letzten Jahren des 14. Jahrhunderts. – Балканско езикознание/ Linguistique Balkanique VII, 2, 1963, 39–48.

Chasin, M. 1989 – Martin Chasin. The Crusade of Varna. – In: A History of the Crusades, Vol. 6: The Impact of the Crusades in Europe, eds. Harry W. Hazard, Norman P. Zacour. Madison: The University of Wisconsin Press, 1989, 276–310.

Gjuzelev, V. 1984 – Vasil Gjuzelev. Les appellations de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques (VIIe–XVe s.). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София: Издателство на БАН, 1984 [– V: Sbornik v pamet na prof. Stanko Vaklinov. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1984], 46– 50.

Inalcik, H. 1954 – Halil Inalcik. Byzantium and the Origins of the crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources. – In: Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines: Ochride, 10.–16.9.1961, T. II, Beograd, 1964, 159–163.

Inalcik, H. 1989 – Halil Inalcik. The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451. – In: A History of the Crusades, Vol. 6: The Impact of the Crusades in Europe, edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour. Madison: The University of Wisconsin Press, 1989, 222–275.

Imber, C. 2006 – Colin Imber. The Crusade of Varna, 1443–45. Aldershot: Ashgate, 2006.

De Campis 1929 - Jacobo de Promontorio de Campis. Governo et entrate dell gran Turco, et stato del gran Turco, прев. и ком. П.П. Иковски. – Известия на историческото дружество в София (1929), кн. 9, 1–80 [prev. i kom. P.P. Ikovski. – Izvestiya na istoricheskoto druzhestvo v Sofiya (1929), kn. 9, 1–80].

Jefferson, J. 2012 – John Jefferson. The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444 (History of Warfare, Volume: 76). Leiden: Brill, 2012.

Koledarov, P. 1978 – Petar Koledarov. More about the Name “Zagore”. – Bulgarian Historical Review (1978), No. 4, 92–107.

Leopold, A. 1998 – Antony R. Leopold. Crusading Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (PhD dissertation). University of Durham, 1998.

Müller, H. 1993 – Heribert Müller. Kreuzzugspläne und Kreuzzugspolitik des Herzogs Philipp des Guten von Burgund. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993.

Paviot, J. 1987 – Jacques Paviot. La piraterie bourguignonne en mer Noire à la moitié du XVe siècle, En: Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve–XVIIIe siècles), dir. Henri Dubois, Jean-Claude Hocquet, and André Vauchez (eds.) Vol. II. Paris: Éditions de la Sorbonne, 1987, 203–214.

Paviot, J. 2004 – Jacques Paviot. Burgundy and the Crusade. – In: Crusading in the fifteenth century: message and impact, edited by Norman Housley. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, 70–80.

Paviot, J. 2014 – Jacques Paviot (dir.). Les Projets de croisade: Géostratégie et diplomatie européenne du XIVe au XVIIe siècle. Toulouse: Presses universitaire du Midi, 2014.

Schefer, C. 1892 – Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, publié et annoté par Charles Schefer. Paris: E. Leroux, 1892.

Setton, K. 1976 – Kenneth M. Setton. The Papacy and the Levant, 1204–1571, Vol. 2. Philadelphia: American Philosophical Society, 1976.

Simpkin, D. 2010 – David Simpkin. Armies: Organization. – In: The Oxford Encyclopedia of medieval warfare and military technology, Vol. I, ed. Clifford J. Rodgers. Oxford: Oxford University Press, 2010, 61–64.

Stojkovsky, B. 2018 – Boris Stojkovsky. Bertrandon de la Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of the Ottoman Conquest of the Balkans. – In: Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia, hrsg. Erika Juhász. Budapest: Eötvös-József-Collegium, 2018, 115–131.

Svátek, J. 2015 – Jaroslav Svátek. La vision de la croisade dans le récit de Bertrandon de la Broquière. – In: Histoires et mémoires des croisades à la fin du Moyen Âge [en ligne]. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015 (généré le 17 novembre 2023). Disponible sur Internet: <http://books.openedition.org/pumi/16537>

Syropoulos 1971 – Les 'Mémoires' du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439), dir. et trad. Vitalien Laurent. Paris: Ed. du Centre national de la recherche scientifique, 1971.

Van der Vin 1980 – J.P.A. Van der Vin. Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1980.

Vaughan, R. 1962 – Richard Vaughan. Philip the Bold: The Formation of the Burgundian state. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА / LIST OF ILLUSTRATIONS

Ил. 1. Портрет на бургундския дук Филип Добрия с огърлица на ордена на Златното руно от холандския художник Рохир ван дер Вайде (Rogier van der Weyden, 1399 или 1400 – 18 юни 1464).

Ил. 2. След завръщането си от пътешествието в източните страни Бертрандон де ла Брокиер, облечен в „турски“ стил, подарява на бургундския дук екземпляр от Корана – миниатюра от фламандския художник Жан льо Таверние (ок. 1450–1460).

Ил. 3. Фреска, нарисувана ок. 1459 г. от италианския художник Беноцо Гозоли, за която се предполага, че изобразява византийския император Йоан VIII Палеолог.

Ил. 4. Кожени колчани за лък и стрели тип „таркаш“ (*tarquais*), принадлежали на византийския император Йоан VIII Палеолог, скица от веронския художник Антонио Пизанело (1395 – ок. 1455).

Ил. 5. Войник опъва тетивата на своя арбалет с помощта на механично устройство „кранекин“ – детайл от олтарна фреска в гр. Кьолн, изображението е датирано ок. 1493–1494 г.